

ESKI O‘ZBEK TILI ADABIYOTIDA OMONIMLARNING BADIY-ESTETIK VAZIFASI

Nazarova Sabrina, NamDU 4-kurs talabasi,

Email: nazarovasabrina046@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada eski o‘zbek tili adabiyotida omonimlarning nafaqat leksik hodisa, balki badiiy ifoda vositasi sifatida ham matn mazmunini boyitadi. Atoyi, Navoiy va boshqa ijodkorlarning asarlaridan olingan misollar orqali omonimlarning badiiy nutqda uslubiy va semantik vazifalari yoritiladi.

Tayanch so‘zlar va birikmalar: omonim, leksik omonimlik, eski o‘zbek tili, lingvopoetika, badiiy-estetik vazifa, Atoyi, Navoiy, stilistika, badiiy tasvir, ko‘p qirrali ma’no.

Annotation: This article examines the linguopoetic and artistic-aesthetic features of homonyms in Old Uzbek literature. Homonyms are considered not only as a lexical phenomenon but also as an artistic means of expression that enriches the meaning of the text. Through examples from the works of Atoyi, Navoi, and other authors, the stylistic and semantic functions of homonyms in literary discourse are highlighted.

Key words and phrases: homonym, lexical homonymy, Old Uzbek language, linguopoetics, artistic-aesthetic function, Atoyi, Navoi, stylistics, artistic imagery, polysemy.

Аннотация: В данной статье исследуются лингвопоэтические и художественно-эстетические особенности омонимов в древнеузбекской литературе. Омонимы рассматриваются не только как лексическое явление, но и как средство художественного выражения, обогащающее содержание текста. На примерах из произведений Атои, Навои и других авторов раскрываются стилистические и семантические функции омонимов в художественной речи.

Ключевые слова и выражения: омоним, лексическая омонимия, древнеузбекский язык, лингвопоэтика, художественно-эстетическая функция, Атои, Навои, стилстика, художественный образ, многозначность.

Omonimlar – bir xil shaklda talaffuz qilinadigan yoki yoziladigan, biroq turlicha ma'nolarga ega bo'lgan so'zlar bo'lib, adabiy matnning semantik qatlamini kengaytiradi. Ularning qo'llanishi ko'pincha kontekst bilan chambarchas bog'liq bo'lib, shoir yoki yozuvchining uslubiy mahoratini ko'rsatadi. Tilshunoslikda omonimlar nafaqat fonetik va leksik birlik sifatida, balki badiiy nutqda poetik obraz yaratish vositasi sifatida ham o'rganiladi. Tadqiqotchilar, xususan, o'zbek tilshunosligida Sh.Rahmatullayev, M.Ravshanov, B.Suyunov, M.Jo'raboyeva, U.Tursunova N.Rajabov, M.Mirtojiyev, K.Usmonovlar tomonidan o'zbek tilidagi omonimiya hodisasining turli jihatlari chuqur o'rganilgan.¹ O'rganilgan tadqiqotlarda omonimiya hodisasi qo'shimcha, so'z, ibora, tasviriy ifoda, so'z birikmasi, gap hattoki ishora (tinish belgi) darajasida mavjudligi aniqlandi. Bular affiks omonimiyasi, leksik omonimlik, frazaviy omonimlik, parafazaviy omonimlik, so'z birikma omonimligi, gap omonimligi va ishoraviy omonimlik kabi turlarga ajratiladi.²

Omonimiya hodisasini o'rgangan olim Y.Maslov shunday yozadi: “Til nazariyasida omonimiya va omonimning leksikografik ish amaliyotiga nisbata ancha kengroq tushunilishidan kelib chiqish samaraliroq ko'rinadi. Biz omonimiya deganda ikkita turli belgilovchining bir xil talaffuzini tushunamiz. Bu bir tomondan so'zlar, morfema yoki morfemali birliklar hamda so'z birikmalari darajasidagi tushunchaga taalluqli. Ko'rsatilgan tarzda belgilangan tushunchaning ichida turli bo'limlarni ajratish mumkin”.³ Yuqorida Y.Maslovning fikricha omonimlar bu – ikkita turli belgilovchi, ya'ni ma'no anglatuvchining bir xil talaffuz qilinishi sifatida baholagan. Vaholanki omonimlar ikki xil ma'noga ega bir xil talaffuz etiluvchi so'zlardir. Aynan omonimlarning qo'llanishi nutqning o'ziga xosligi belgilaydi.⁴ G.Ismailov esa omonimlarga bag'ishlangan maqolasida: “Ma'lumki, omonimiya tuzilishi bir xillikka asoslangan, ammo ma'no jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lmagan leksik hodisa

¹ Lafasova M. Omonimiyaga doir tadqiqotlar. Tilshunoslikning dolzarb masalalari Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari: 2022.

² Rajabov F. Omonimiya. – Toshkent : Yangi kitob nashriyoti: 2019.

³ Маслов Ю.С. Омонимы в словарях и омонимия в языке (к постановке вопроса) // Вопросы теории и истории языка: Сборник в честь профессора Б. А. Ларина. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1963.

⁴ Lafasova M. Omonimiyaga doir tadqiqotlar. Tilshunoslikning dolzarb masalalari respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari: 2022

hisoblanadi. Turli xil tillarda, qolaversa, o'zbek tilida omonimiya leksemalar o'rtasida o'zaro ta'sirning paydo bo'lishida muhim rol o'ynaydi"⁵– deb yozadi.

O'zbek tilining shakllanish va taraqqiyot bosqichlarini chuqur o'rganish, uning tarixiy qatlamlaridagi leksik-semantik hodisalarni tahlil qilish orqali til taraqqiyotining ichki qonuniyatlarini anglash mumkin bo'ladi. Shu jihatdan, Eski o'zbek tili (asosan XIV–XVI asrlar) o'zbek adabiy tilining shakllanish davri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrga oid yozma manbalar, xususan Alisher Navoiy, Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy, Bobur kabi adiblarning asarlari o'zbek tili leksikasining boyligi va ifoda imkoniyatlarini namoyon etadi. Eski o'zbek tilining leksik qatlamida omonimlar alohida o'rin tutadi. Bu kabi so'zlar badiiy matnlarda stilistik boylik, so'z o'yini va mazmunning ko'p qirrali ifodalanishini ta'minlaydi. Shu jihatdan ularning san'atkorona qo'llanishi adabiy matnga kinoya, majoz, mubolag'a, ramziy ma'no kabi badiiy-estetik qatlamlarni olib kiradi. Quyida biz Atoyining tuyuqlarida qo'llanilgan omonimlarni leksik-semantik jihatdan tahlil qilamiz:

Telbaman shahlo ko'zung olusidin,
Uzmadim bog'ingda vasl olusidin.
Hajr dashtida yugurmog'lig' bila,
Yetmadim vaslingga yo'l olusidin.

Ushbu baytlarda uch marotaba takrorlangan "olus" so'zi har safar turli ma'noda ishlatilgan bo'lib, leksik-semantik omonim sifatida namoyon bo'ladi: birinchi baytda qo'llanilgan "ko'zung olusidin" birikmasidagi "olus" so'zi "nuri, jozibasi, maftunkor ko'z qarashi" ma'nosida ishlatilgan. Ikkinchi baytda kelgan "vasl olusidin" bu birikmada "olus" so'zi vaqt, fursat, imkon ma'nosini anglatadi. Oxirgi baytdagi "yo'l olusidin" birikmasida esa "olus" bosqich, holat, sabab mazmunida kelgan. Bu yerda "olus" so'zi har xil semantik kontekstdan kelib chiqib uch xil ma'noda ishlatilgan, lekin leksik shakli bir xil. Bu esa leksik-semantik omonimning yorqin namunasi hisoblanadi.

Hamnishin ag'yor to ul yoradur,
Ko'kragim hasrat o'qidin yoradur.
May bila soqiy himoyat bo'lmasa,
Shahnayi hijron yurakni yoradur.

⁵ Г.М. Омонимия транс терминов (на материале узбекского языка) Институт языка и литературы Академии наук Республики Узбекистан. 2012.

Bu baytda “yoradur” fe’li uch marta qo‘llanib, har safar turli semantik ma’noni ifodalagan:

- Ul yoradur — “u yordir”, ya’ni “u ma’shuqadir” ma’nosida (bo‘lish fe’li).
- Hasrat o‘qidin yoradur — “ezilmoqda”, “yurak yoriq holatda” (og‘riq bildiruvchi fe’l). Yurakni yoradur — “yurakni tilka-pora qilmoqda”, “azob bermoqda” ma’nosida.

Bir xil shakl (yoradur) uch xil ma’noda qo‘llanib, leksik-semantik omonimlik vujudga kelgan. Bu holat poetik ifodaning emotsional kuchini oshirgan.

Gar desam, bog‘i visoling nori bor,
Olma deb achchig‘lab aytur: nori bor!
Ishq naxli ko‘z yoshimdin suv ichib,
Bargu borini shararlig‘ nori bor.

Ushbu baytda “nori” so‘zi uch marta qo‘llangan bo‘lib, har gal turli kontekstlarda va turli semantik ma’nolarda namoyon bo‘lgan. Bu misralar ham leksik-semantik omonim sifatida tahlil qilinadi. Birinchi bayttidagi “nori” so‘zi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’noda, ya’ni meva — anor sifatida ishlatilgan. “Olma deb...nori bor” — bu yerda “nori” go‘zallik, jilva, sevgining vasfi sifatida kinoyaviy ma’noda keladi. Oxirgi misrada qo‘llanilgan “nori” so‘zi shar, ya’ni olov, jo‘shqin hislar, muhabbat alangasi ma’nosida metaforik mazmunda kelgan. Demak, baytdagi “nori” so‘zi bir xil fonetik shaklga ega bo‘lsa-da, har bir kontekstda o‘ziga xos semantik rol o‘ynaydi.

Sham yanglig‘ yonadur boshimda o‘t,
Ko‘z yoshimdin yer yuzinda undi o‘t.
Qon yoshim qildi yo‘lungni lolazor,
Muncha taqsir ayladim, qonimdan o‘t.

Ushbu baytda “o‘t” so‘zi uch marta takrorlanadi va har gal turli ma’noda ishlatilgan bo‘lib, omonimlikning badiiy-tasviriyl quvvatini ko‘rsatadi. “O‘t” so‘zi olov, dard yong‘ini ma’nosida, ya’ni shoir boshidagi holatni sham kabi yonayotgan azob sifatida tasvirlaydi. Ikkinchi misrada “o‘t” yana olov ma’nosida kelgan bo‘lsa-da, bu safar ko‘z yoshidan undirilgan olov ifodasi bilan ruhiy azob kuchaytiriladi. To‘rtinchi misrada “o‘t” so‘zi fe’l bo‘lib, kechmoq, boshidan o‘tmoq ma’nosida ishlatilgan: “qonimdan o‘t” — ya’ni jonimga, qonimga qadar yetdi, qattiq jabr yetkazildi. Bu baytda “o‘t” so‘zining har uchta holatda har xil ma’noda qo‘llanilishi — omonimlik

orqali ruhiy iztirobning turli darajalarda ifodalanishini ko'rsatadi. Bunday uslubiy mahorat badiiy nutqning poetik kuchini oshiradi va obrazlarni chuqurlashtiradi.

Jilva aylab sakraturda sarkash ot,
Noz o'qin javlon etib jonimg'a ot.
Itlaring xaylig'a xizmat ayladim,
Qo'ydilar ahli vafo deb manga ot.

Ushbu baytda "ot" so'zi uch marta takrorlanib, har biri turli ma'noga ega bo'lib, omonimlik orqali turfa badiiy qatlamlar yuzaga kelgan. Birinchi baytda "ot" so'zi bu yerda hayvon, sarkash ot ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, keying misrada fe'l sifatida – otmoq, zarba bermoq ma'nosida qo'llangan. Yakunlovchi misrada esa nom, laqab, unvon ma'nosida kelgan. Shoirga sodiqlik unvoni berilgan. Baytda "ot" so'zi hayvoniy obraz, zarba ifodasi va ijtimoiy laqab shaklida qatnashib, omonimlik orqali turlicha ma'no qatlamlari yaratilgan. Bu esa badiiy ifodaning boyligi va ifoda erkinligining kuchli namunasi bo'lib xizmat qiladi.

Omonimlarning badiiy matnda qo'llanishi stilistik ifoda yaratadi, o'quvchiga esa bir so'z orqali turfa ma'nolarni his qilish imkonini beradi. Bu esa asarning emotsional kuchini oshiradi va uni ta'sirchan qiladi. Shuni ham qayd etish kerakki, omonimlarning san'atkorona qo'llanishi xalq og'zaki ijodida ham keng uchraydi. Masalan, maqol va matallarda omonimlarning turli ma'nolari bir vaqtning o'zida qo'llanib, hikmatli fikrni qisqa va lo'nda yetkazishga xizmat qiladi.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, eski o'zbek tili adabiyotida omonimlar omonimlar shunchaki til hodisasi emas, balki badiiy-estetik vosita sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Ular matnga ko'p qirrali ma'no qatlamini olib kiradi, poetik obrazlarni aniqlashtiradi, o'quvchida turlicha emotsiyalarni uyg'otadi, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Shunday qilib, omonimlarning qo'llanilishi eski o'zbek adabiyoti poetikasining ajralmas qismi bo'lib, tilshunoslik va adabiyotshunoslik tadqiqotlarida chuqur o'rganilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A.I.Smirnitskiy "Некоторые замечания по английской омонимике"
2. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Fan - Toshkent: 1985.
3. Dadaboyev H., Xolmanova Z. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. Toshkent: 2015.
4. Faxri Kamol. Ozbek tili leksikasi. O'zFA nashriyoti – Toshkent: 1953.
5. Hojiyev A. Mustaqillik sharoitida o'zbek tili lug'at tarkibining rivojlanish asoslari. O'zbek tili va adabiyoti – Toshkent: 1994.
6. Mirtojiyev M. O'zbek tilida leksik omonimlarning vujudga kelishi: Filol.fan. nomli di diss. ... avtoref. – Toshkent: 1963.
7. Mirtojiyev M. So'zlarning shakliy munosabatiga ko'ra tiplari . O'zbek tili leksikologiyasi. Fan – Toshkent: 198

GLOBAL SCHOLARS
SCIENTIFIC PUBLISHING

